

ՍԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՐԿԱԼԱԳԻ ԿԵԱՆՔԸ

Յովհաննէս Սարկալագի¹ ծննդավայրին եւ ծնողաց մասին վարդան Արեւելցի եւ Սամուէլ Անեցի իրարու հետ չեն միաբանիր: Վարդան կ'աւանդէ որ, անկա ծնած է Փառխոս գաւառին մէջ եւ զաւակ է քահանայական ազգի պատկանող ընտանիքի մը (Հաւաքումն պատմութեան վարդանայ վարդապետի լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1862, էջ 121): Իսկ Սամուէլի մէջ կը կարդացուի թէ քահանայական տոհմի մը որդին, որ Փառխոսի մէջ ծնած է՝ Սարգիս վարդապետն է (Սամուէլի քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց [Ժամանակագրութիւն], Վաղարշապատ, 1893, էջ 128):

Ահա երկուքին խօսքերը դիմացէ դիմաց:

Վարդան, էջ 121:

«Ինչ եւ վարդապետը յայնմ ժամանակի Յովհաննէս որ եւ Սարկալագ, հաննէս որ եւ Սարկալագ, ի գաւառէն Փառխոս ի քահանայական ազգէ, որոյ յիշատակք ճառագայթիցն փայլեն մինչեւ ցարդ ի բանս իւր եւ ի նմանէ աշակերտեալս. — Երեմիա, որ եւ Անձրեւիկ, որ զամս երեսուն չորակեր եղեւ, այնչափ հլու եղեալ վարդապետին իւրոյ որ եւ ի սաստեղն երբեմն թէ լուս լին զամս երիս ոչ խօսեցաւ ընդ մարդ, բայց եթէ ընդ վարժիչս իւր ի կարիս, — եւ Սամուէլ երեց աշխարհի, որ զգաւազանս յօրինեաց քրոնիկոնին՝ Անեցին»:

Սամուէլ, էջ 128:

«Ի ՇՀԸ Թուին փոխի յաշխարհէս մեծ վարդապետն Սարգիս, որ է ի Փառխոսոյ՝ որդի քահանայի միոյ եւ աշակերտ սորա Երեմիա, որ եւ յասելն վարդապետին թէ լուս լին զամս Գ. լուս եկաց ընդ միտս եւ ընդ Աստուծոյ խօսէր որ եւ Անձրեւ կու չեցաւ: Եւ ընկերք սորա՝ տէր Խաչատուր եւ Գրիգոր եւ Յովհաննէս եւ Սամուէլ, ամենեքեան սորա Անեցիք»:

Մեր մատենագրանին մէջ Սամուէլի ժամանակագրութենէն հինգ օրինակ կը գտնուի. ասոնցմէ մին թ. 465 թերակատար է, թ. 89 եւ 918 այս հատածը չունին, թ. 65 ին մէջ օրինակուած է կտորս, իսկ թ. 167 ին մէջ տպա-

գրեալին 138 էջին մէջ հաղորդուած պատմական դէպքերուն կից կը դրուի եւ այս (թղ. 139բ): Հատածիս առաջին մասը («Ի ՇՀԸ ամի փոխի աշխարհէս մեծ վարդապետն Սարգիս, որ էր ի Փառխոսոյ») հին թուղթը մաշած ըլլալով նոր թղթի վրայ գրուած է: Այսպէս տարակուսական կը մնայ կտորիս Սամուէլի գրչին արդիւնք ըլլալը: Կամ թէ «Սարգիս» անունը կարգաւոր է «Սարկալագ»: Սարգիս մեռած է ՇՀԸին, համտ. վարդ:

Կիրակոս Գանձակեցի Սարկալագի խանձարուրքը Գանձակ քաղքին մէջ կամ անոր շրջակայքը փնտռել կու տայ. «Սոքա երեքկին (Գաւիթ Ալաւկայ որդի, Գրիգոր Թոքակերի որդի եւ Սարկալագ) յաշխարհէն Գանձակայ էին, ուստի եւ ես¹» (Համառօտ Պատմութիւն ի սրբոյն Գրիգորէ յաւուրս իւր լուսաբանեալ, Վենետիկ, 1865, էջ 66):

Ե՛րբ կը ծնանի անիկա: Մատենագիրները կը լռեն: Եթէ Սամուէլի եւ Կիրակոսի հետեւելով նորագոյն գրողներու հետ անոր մահուան թուականը նշանակուի 1129 տարին եւ ընդունուի Հ. Չամչեանի այն խօսքը թէ ի բարեզր ծերութեան (Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ 1786, Գ. հտ. 1, էջ 41): կը մեռնի անիկա, այն ատեն տալով անոր 75—85 ամեայ հասակ մը՝ ծննդեան տարին կարելի է հաւանականաբար 1044—1054 ի մէջ ամփոփել:

Յովհաննէս շառաւիղ մըն էր բարեպաշտ ծնողքի մը, ինչպէս ինքնին կը վկայէ՝ «Ի նախնեաց բարեպաշտից» (Բաղմալէպ, 1847, էջ 215): Վարդանի աւանդութեան համեմատ անոր հայրն ամուսնացած երեց մըն էր: Անոր ծնողքին անունները դժբախտաբար պատմութիւնը լուրթեամբ կ'անցնի, նմանապէս որ եւ իցէ տեղեկութիւն մը չէ հասած թէ ունէր համարին քոյրեր եւ եղբայրներ, թէ միակ հատորն էր իր ծնողքին, Հայրն ու մայրը ոչ թէ միայն անոր կենսատու կաթն ու մարմնական խնամքը կը մատակարարեն, այլ կու տան անոր (մանաւանդ հայրը) լաւ կրթութիւն մը: Գոհ էին անոնք իրենց զաւակէն, վասն զի անիկա անոնց քրտինքը կը վարձատրէր փութաջանութեամբ եւ քաջութեամբ: Անոր երախտագէտ սիրտն անջնջելի սիրով ու գրով կը դրոշմէ ծնողքին գուրգուրանքն ու հոգատարութիւնը սա գողտրիկ խօսքերուն մէջ. «Ի նախնեաց բարեպաշտից եւ յիմաստուն ծնողաց բուսեալ, որք

¹ Իր մասին գրած են Չամչեան՝ Պատմութիւն Հայոց 17, Վենետ. 1784, էջ 40—41: Ալեքան՝ Բաղմալէպի մէջ 1847, էջ 214, յետոյ նաեւ Յովհ. Բեքեբեկ մէջ (էջ 278—307) Չարբհանալեան Հայկ. հին գպրութեան պատմութիւնը, 1897, էջ 606, Somalian, Quadro della storia litteraria di Armenia, Venezia 1829 (էջ 89, 9) եւ Կորեբս. Երախան՝ Հայ Խօսնակ 1925, էջ 147—151:

¹ «Յաշխարհէն Գանձակեցի» այս է՝ Արցախայ, որուն մէկ գաւառն ալ է Փառխոս:

սնուցին զիս օրինօք հոգւոյն կենաց առնել քան ըստ բնութեան տածիւք խնամս յառ մանկունս. որովք յառաջնումն հասակին դաստիարակեալ՝ յոյս տայի քաջութեան» (Բագմավէպ 1847, էջ 215):

Հայրը կը նուիրէ իր որդին Աստուծոյ եւ զանկա քահանայութեան կը պատրաստէ:

Հ. Ղ. Ալիշանի խօսքերուն համեմատ Յովհաննէս արդէն աշխարհքի մէջ իր հօր կամքին հետեւելով սարկաւագ կը ձեռնադրուի եւ որովհետեւ նոյն աստիճանին մէջ երկար ժամանակ կը մնայ՝ քահանայութեան գեռ հասուն տարիք չունենալուն՝ «Սարկաւագ» յորջորջումը կը ստանայ: (Յուշիկք Հայրենեաց, Ղենետիկ 1870, Բ. հտն., էջ 281):

Հ. Ալիշանի այս մեկնութիւնը թէեւ յինքեան ընտիր է, սակայն ոչ ստոյգ, վասն զի Սարկաւագ իբր յատուկ անուն չիրակոսի քով մեզի քիչ վերջ կը հանդիպի «Եւ բնակեցաւ նա (Մխիթար Գօշ), ի վանքն, որ կոչի Գիտիկ, ի գաւառին Վայենոյ... եւ էր առաջնորդ վանիցն վարդապետն, որ Սարկաւագ անուանուիւր, աշակերտ նորին» (էջ 107): Մշոյ Ս. Կարապետ եկեղեցւոյն «որմոյն մէջ ագուցուած են մեծամեծ քարակոտորք ճոխաքանդակ խաչերով եւ հին լեզուաւ՝ գրեթէ անընթեռնելի արձանագրութեամբ խճողուած: Մէկուն վրայ կը կարդանք «Ես Յովհաննէս սարկաւագ կանգնեցի այս խաչ ի փրկութիւն հոգւոց»¹ (Ուղեւորութիւն ի Փոքր Ասիա, գրեցին Ալպէր Տըվըլէ եւ Գէորգ Փիտոն, Թրգմ. Հ. Յ. Տաշեան, Ղիննա 1892, էջ 54): Ինչպէս առաջինն՝ նմանապէս վերջին անձը կարելի չէ միացնել մեր գրութեան նիւթ եղող մատենագրին հետ, որովհետեւ ժամանակները զիրար չեն բռներ: Ղերշոյն մէջ «Սարկաւագ» իբր յորջորջում կամ անուն զետեղուած չէ, այլ կը մատնանշէ աստիճանն այն անձին, որ այս խաչը կանգնած է ի փրկութիւն հոգւոց:

Հաղբատու վանքն իրրեւ գիտութեան պայծառ կենդրոն մը, իրրեւ հովիտ մը սրտի անգորրութեան Յովհաննու սիրտը կը դիւթէ, նա կը սիրէ այդ վայրը եւ կ'անդամակցի մենաստանին: Հոս իր հօրմէն շատ աւելի ներհուն անձնաւորութիւններու կը հանդիպի:

Վ'ուսանի եւ կը գործէ Սարգիս առաջնորդի օրով: Այս անձին Հաղբատու վանքը փոքր

պարտք մը չունի երախտագիտութեան: Իր գործունէութենէն մաս մը կը տեսնուի այս արձանագրութենէս. «Ի թուին ՇԼԵ (1086) ես Տէր Սարգիս առաջնորդ սուրբ ուխտիս Հաղբատայ շինեցի զՋրաղացս եւ արարի ազատաղաց, արկի եւ զայգիս, տնկեցի եւ զղրախոս զանազան միգաբերօք ի փառս սրբոյ Նշանին եւ ի վայելումն տանս Հաղբատայ, արդ եթէ ոք զսա ի Հաղբատայ հանէ կամ՝ աւերման պատճառ լինի, ի մեծաց կամ ի փոքունց, կամ՝ առաջնորդ, որ սմա շինութեան չջանայ, այնպիսիքն որոշեալ լիցին յԱստուծոյ եւ ընդ որդւոյն կորստեան ելցեն ի խաւարն արտաքին եւ յորդն անքուն (Բժշկեան՝ Ճամբորդութիւն ի լեհաստան 1830, էջ 79):

Ո՛վ է կամ որո՞նք են Յովհաննու ուսուցիչները: Պատմութիւնը պատասխան չի տար, այս միայն յայտնի է թէ գիտութեան մէջ մեծ եւ բազմակողմանի հմտութիւն մը կ'իւրացնէ:

Անծանօթ կը մնան նաեւ Հաղբատի մէջ իր վարած պաշտօնները: Հ. Ալիշան (Յուշիկք Հայրենեաց Հայոց, Ղենետիկ 1870, Բ. հտն., էջ 296), Հ. Զարբանեղեան¹ եւ ուրիշները կը համարին թէ Սարկաւագ Հաղբատու վանքին առաջնորդ կարգուած է: Ոչ Նիրակոս², ոչ Սամուէլ եւ ոչ Վարդան Մխիթար Այրիվանեցւոյ հետ այսպիսի յիշատակութիւն մ'ունին: Զեմ հանդիպած՝ արձանագրութեան մը, չեմ կարգացած յիշատակարան մը, որոնց մէջ անկա յիշուած ըլլայ իւրեւ վանահայր: Զոգամայի դէպքէն, որ ետքէն պիտի յիշուի, կարելի չէ եզրակացնել անոր առաջնորդութիւնը, վասն զի հասարակ վարդապետ մ'ալ կրնար կշտամբել, ինչպէս մեր ազգային պատմութենէն ծանօթ է:

Յովհաննէս Հաղբատու մէջ իր ժամերն անցուցած է գրելով եւ իրեն եկող աշակերտներն ուսուցանելով:

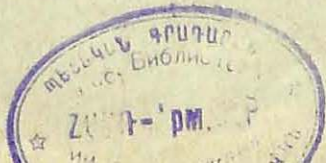
Ինչպէս հայրենիքն այսպէս ալ Հաղբատի մէջ Սարկաւագ առիթը կ'ունենայ տեսակցելու եւ խօսակցելու Գրիգոր Թոքակերի որդւոյն եւ Գաւիթ Ալաւկայ որդւոյն հետ:

Գրիգոր յորջորջուած է նաեւ «Գանձակեցի»: «Թոքակերի որդի» կոչումը կարօտ կը մնայ մեկնութեան: Նիրակոսի աւանդութեան հա-

¹ Ծանօթ են նաեւ Սարկաւագ առջ. Հաւիճոյ եւ Սարկաւագ վաճառական՝ որդի Վրթանիսի: Ղերշոյն արձանագրութիւնը տես Brosset, Descriptions des monastères arméniens d'Haghabat et de Sanahin, էջ 32:

¹ Հայկական հին դպրութեան պատմութիւն, Ղենետիկ 1897, Ա. հտն., էջ 608: Հմմտ. նաեւ «Արարատ» 1901, էջ 342:

² Գանձակեցի պատմագիրն համառօտ եւ պակասաւոր ցանկ մը կուտայ Հաղբատայ առաջնորդներուն իր պատմութեան մէջ, էջ 56—57:

մեմատ (էջ 108) Գրիգոր վարդապետ մին է անոնցմէ, որոնք Գագիկ անուն անձ մը կը բաղձան Աղուանեւրու կաթողիկոս ունենալ եւ այս նպատակով մաղթանքի թուղթ մը կը գրեն Հայոց Գրիգորիս Պաշլաւունի կաթողիկոսին, որ բարեհաճի անոր ձեռնադրութիւնը թոյլատրել եւ հոգալ:

Հ. Զարբանեւեան կ'ըսէ (Պտմ. Դպ., էջ 661)՝ «Վարդան Պատմիչ կը զրուցէ թէ Սարկաւագ վարդապետին մահուընէն տարի մը ետքը հանդիպեցաւ թէ Գրիգորի եւ թէ ընկեր ճգնասուն Սարգիս վարդապետի մահը՝ Գանձակայ երկրաշարժին փլատակաց տակ»: Վարդանի Պատմութեան մէջ Գանձակայ շարժին մասին այսպէս կայ (էջ 123)՝ «Ի հինգ հարիւր ութսուն եւ ութ թուին կործանեցաւ Գանձակ ի շարժմանէ», Գրիգորի անունն այդ տեղ ամենեւին չի յիշուիր: Սամուէլ Անեցին է այդ խօսքերուն գրիչը (էջ 132)՝ «Ի ՇԱԸ ԹՎԻՆ Ի ԺԷ արեգ ամսոյ շարժմամբ կործանեցաւ Գանձակ քաղաք եւ սուրբ վարդապետք Գրիգոր եւ Սարգիս ընկղմեցան»: Կիրակոս ալ (էջ 101)՝ Գանձակի երկրաշարժին զոհերէն մին զԳրիգոր կը գնէ:

Սարկաւագի միւս ընկերն է Դաւիթ Ալաւկայ որդին: (Անշուշտ հօրն անունն Ալաւիկ էր): Վարդան զինքը «լծակից» Սարկաւագայ կ'անուանէ (էջ 121), Կիրակոս (էջ 66) եւ Սամուէլ (էջ 130) «Լուսաւորիչ», եւ Ձեռագիր մը (Տաշեան՝ Յուցակ ձեռագրաց Վիեննական Մխիթարեան մատենադարանին, Վիեննա 1895, էջ 616) «յոյժ գիտնական» կը կոչեն: Գրիգորիս կաթողիկոսի գրուած թղթին ինքն ալ ըստ Կիրակոսի մասնակից եղած է (այս մասին հմտ. բաւական վերջը): Դաւիթի մահուան թուականը Վարդան (էջ 121) Սարկաւագի մահէն մէկ տարի վերջ կը գնէ այս է 1140 ին, Կիրակոս (էջ 66) ալ անկէ մէկ տարի ետքն անոր մահը կը նշանակէ, սակայն 1130 ին, իսկ Սամուէլ երկու տարի յետոյ 1130 ին կ'աւանդէ: «Ի ՇԱ (1131) ԹՎԻՆ փլաւ Ամենափրկիչն յԱՆԻ Ի Մարերի Ի ԺԵ յԱԼՈՒՐ Ե. շաբաթով: Ննջեաց յայսմ ամի լուսաւորիչ եւ սուրբ վարդապետն Դաւիթ Ալուկայ (Ալաւկայ) որդի» (էջ 130, ձեռագիր մը կ'աւելցնէ «Ի Գանձակայ աշխարհն»):

Ալաւկայ որդին Արքայութիւն անունով անձի մը աղաչանքին անսալով գրած է կանոնադրութիւն մը. «Հարցումն պէսպէս խոստովանութեամբ. քանից եւ պատահմանց եկելոց ի զգուշութիւն, գոր հարցեալ համբակ քահանայ, որոյ անունն Արքայութիւն կոչի

զԴաւիթ ոմն քահանայ գիտնական յոյժ»: «Հարցումն պէսպէս եթէ զինչ է որ յարարածս Աստուծոյ ոմնք սուրբ կոչեցան եւ ոմնք անսուրբ եւն»:

Գրութիւնս Վարդան (էջ 121) կ'որակէ «գիւրահաս», Կիրակոս՝ կանոնական գրութիւն գեղեցկայարմար եւ պիտանացու, (էջ 66): Բովանդակութիւնը Հ. Տաշեան մեր մատենադարանին ձեռագրաց ջուցակին մէջ (էջ 656) կը ընորոշէ «խնթական բաներ»: Եւ ստուգիւ ալ արտառոց եւ յիմարական հարցումներ են եղած խնդիրքները եւ պատասխաններն ալ ճղճիմ ու խղճահարութեան առաջնորդող կանոններ: Սակայն գրութիւնս մեր առջեւ կը պարզէ իր ժամանակին՝ կանոնները հասկնալու կերպն եւ անոնց ստրկական հետեւութիւնը: Գարձեալ՝ կը պատկերացնէ սյր ատենուան սնոտիապաշտութիւններէն մի քանին: Դաւիթ գիտութեան մեծ քարոզիչ մը չէ երկս եւ չ'արդարացներ անոր ընծայուած դրուատիքները, ինչպէս կանոնները չեն արդարացներ Կիրակոսի եւ Վարդանի վերոյիշեալ խօսքերը (Զարբանեւեան, Պտմ. Դպ., էջ 667):

Սարկաւագի եւ անոր երկու ընկերներուն նկատմամբ Կիրակոսի քով սա մանրավէպը պահուած է (էջ 66):

Օր մը երբ Դաւիթ Ալաւկայ որդի, Գրիգոր Թոքակերի որդի եւ Սարկաւագ, երեքն ալ Գանձակեցի, կը նստէին ի միասին եւ կը խօսէին, շինական մը կու գայ անոնց քով եւ կ'ըսէ «Երանի՛ որ գիտէ ի ձէնջ թէ՛ որդ իմաստնագոյն իցէ»: Գրիգոր խօսքը կ'առնու եւ կը պատասխանէ «Ես ասեմ քեզ, մինչդեռ էաք ի մերում աշխարհին՝ ես կտրող էի եւ կարող, իսկ Սարկաւագս կարել միայն գիտէր, իսկ այժմ սա կտրէ եւ կարէ եւ բազում նկարս յաւելու ի վերայ»: Կիրակոս այս խօսքին կը յաւելու. «Չայս առակաբար վասն յիմարութեան նորա ասաց»:

Վենետիկեան հրատարակութեան «վասն յիմարութեան նորա ասաց», խօսքը, Մոսկուայի տպագրութեան եւ մեր Մատենադարանին Թ. 124 (Թղ. 44բ) եւ 574 (Թղ. 81ա) ձեռագիրներուն մէջ կայ՝ «վասն իմաստութեան նորա ասաց»: Որոշ չէ կարելի ըսել թէ՛ այս բառերէն որն ելած է Կիրակոսի գրչէն, թէ եւ հաւանական կը թուի վերջինը¹: Եթէ «յիմարութեան» կար-

¹ Այս կ'ըսեմ, որովհետեւ մեր Մատենադարանի այդ երկու ձեռագիրներն ընտիր օրինակաւորութիւններ են (հմտ. իմ «Յովհաննէս Աւանական եւ իւր գալորաց» անուն երկս, Վիեննա 1922, էջ 109):

դանք, այն ատեն բառս մերձեցնելու է գիւղացւոյն, որ ծաղրական կերպով կամ անմտօրէն այդ հարցն ըրած է եւ առակաբար իր անհեթեթ հետաքրքրութեան պատասխանը կ'ընդունի իսկ եթէ այդ Յովհաննու վերագրուի, այն ատեն հարկ է «վասն իմաստութեան» ընթեռնուել, վասն զի անիկա իմաստասէր եւ սուփեստ էր, ինչպէս իր գրութիւնները վկայ են:

Հաղբատու վանքի գրադարանին¹ մէջ հաւաքուած էին բազմութիւն մը գրքերու: Անոնց մէջ կը գտնուէին աստուածաշունչներ, շարականոցներ, մաշթոցներ, իրաւաբանական եւ կանոնական գրութիւններ, փիլիսոփայական երկեր: Այս ամէնն ալ Սարկաւազի սիրելի էին: Նա տարիներ երկար գիշեր ցերեկ իմաստութեան ու հանճարի սիրովը բորբոքած՝ անոնց մէջ կը խորասուզուի: Անոնցմէ կը հաւաքէ այդ մեղուն նիւթ իր մօքին զարգացման համար, որպէս զի վերջէն իր աշակերտներուն եւ ապագայ սերնդեան մատակարարէր՝ բերնով ու գրչով գիտութեան մեղրը: Գրքերու ընթերցումով չի գոհանար այլ՝ է «խորհեցող իմաստութեան»: Լսենք թէ ինք անձամբ ինչպէս կ'արտայայտէ իր փոյթն ու ջանքը «Սարեկ» գրութեան մէջ:

«Ուսայ ես գեգերմամբ եւս ի բազմաց ամաց. Զի տքնեցայ զոր ամենայն եւ զգիշերն բովանդակ.

Առ իմաստս ցանկութեամբ, նաեւ սիրովն որ առ հանճար.

Եանապատի աստ գամ նստիմ. զի օգտեցայց հանդարտութեամբ.

Ասացից եւ իմացայց, զի մի եղէց ընդվայրատանջ:

Աշխատեցայց անշահաբար, ունայնատուր իմաստութեամբ»:

Յովհաննու Ժրաջանութեան մասին կիրականի քով (էջ 66) հետեւեալ աւանդութիւնը

¹ Յուզիլ են շիրվանշատէի այն տողերը, զորոնք 1888ին կը գրէր Հաղբատու գրատան ու դպրոցին այն թուականին ունեցած արգահատելի վիճակին վրայ. «Գրատունը դարձել է մի մառան, նախկին ձեռագիրների փոխարէնի նա այժմ լցուած է գինու կարասներով, ոչխարի մորթիներով, տաւարի կաշիներով, հին մագաղանների խուռաութեան հոտի փոխարէն այստեղ տիրում է մի անախորժ գարշահոտութիւն... իսկ վարժարանը այժմ ծառայում է իբրեւ ակոսատուն եւ շտեմարան դարձանի...: Մեր մատենագրութեան արժանիքայ դարի փայլուն աստղերից մէկը, Յովհաննէս վրդ. Սարկաւազ կոչուածը այստեղ է մի ժամանակ շարագրել իւր երկասիրութիւնները եւ այս տեղ է նա հայ մանուկների սրտում զարգացրել հայրենասիրական զգացմունքները: Արձագանք 1888, էջ 570:

կայ, որ թէեւ մանրամասն գրող ունի, սակայն պայծառ եւ գեղեցիկ կերպով մեր առջեւը կը պարզէ անոր ուսումնասիրութիւնը: Օր մը Սարկաւազ քանի մը հոգւոյ հետ կ'երթայ «այրն, յորում էին գրեանքն»: Անոր ընկերակիցները գործքերնին կը լմնցնեն եւ դուրս ելելով դուռը կը փակեն, վասն զի կարծեն թէ անիկա արդէն մեկնած է: Սակայն կը սխալին, անիկա ներսը կը պահուէր: Օրեր կը սահին: Պէտք մը՝ օր մը կրկին զանոնք նոյն այրը կը բերէ եւ հոն սքանչանքով զինքը կը նկատեն: Արդեհ «Որպէս ապրեցար առանց կերակրոյ եւ ըմպելոյ»: Անիկա կարդացած գրքերը մատով կը ցուցնէ. «Այդ է իմ կերակուր եւ ըմպելի, զոր կերայ եւ արբի զաւուրս զայսոսիկ»:

Հ. Զարբանեւան (Պտմ. Գպ., էջ 661) գրատան մէջ կեցող անձը կը համարի¹ Գրիգոր Թորակերի որդին, սակայն այս անհաւանական է, վասն զի կիրակոսի խօսքերը զՍարկաւազ կը մատնանչեն՝ «Իսկ Սարկաւազ կարել միայն գիտէր, իսկ այժմ սա կտրէ եւ կտրէ եւ բազում նկարս յաւելու ի վերայ, զայս առակաբար վասն իմաստութեան նորա ասաց: Զի այնպէս փոյթ էր այրն յուսումն մինչ պատահեաց աւուր միում գնալ յայրն, յորում էին գրեանքն եւ այլքն ընդ նմա, իբրեւ ելին որ ընդ նմա էին եւ փակեցին զդուռն, նա թաքոյց զանձն ի ներքս» (էջ 66):

Վրաց Դաւիթ Թագաւորը շատ կը համակրէր Սարկաւազի՝ անոր առաքինութեան եւ գիտութեանը համար: Երբ Բագրատունի արքայն կ'իմանար թէ անիկա կու գայ, ոտքի կ'ելլէր՝ անոր օրհնութիւնը խնդրելու համար եւ անիկա ձեռքերը հանգչեցնելով թագակապ իշխանին գլխուն վրայ Դաւիթ մարգարէին հետ կ'ըսէր. «Գտի զԴաւիթ ծառայ իմ»:

Սարկաւազի սիրոյն համար Դաւիթ Հայեւրու հետ լաւ կը վարուէր: Առանձինն գուրգուրանք մ'ունէր Հաղբատու մենաստանին հանդէպ եւ կը հնձէր անոր միաբաններու երախտագիտութիւնը: Սարգիս առաջնորդը 1089ին հետեւեալ արձանագիրը կոփել կու տայ.

Ի ՇԼԸ թուին ես տէր Սարգիս առաջնորդս Հաղբատայ, կանգնեցի զնշանս տէրունական գէն հաւատացելոց եւ պաշտպան թագաւորաց մերոց Կիրիկէի, Սմբատայ եւ Դաւիթ զարմի ւնցաւ (Description des monastères arméniens d'Haghbat et de

¹ Զամէանին հետեւած է, Պտմ. Հյոյ., Գ., 41:

Sanahin par l'archimandrite Jean de Crimée, avec notes et appendices par M. Brosset, St. Petersburg 1863, p. 43):

Վարդան կը գրէ «Էին եւ վարդապետը յայնմ ժամանակի Յովհաննէս, որ եւ Սարկաւագ, ... որոյ յիշատակը ճառագայթիցն փայլեն մինչեւ ցարդ ի բանս իւր եւ ի նմանէ աշակերտեալսն, (էջ 121): Թէեւ զինքը կը շրջապատեն Հաղբատի էջ ուսման ու գիտութեան հետամուտ պատանիներու խումուն բազմութիւն մը, սակայն անոնցմէ հազիւ մի քանիին անունն եկած է մեզի:

Սարկաւագին աշակերտներէն մին է Նրեմիա Անճրեւիկ, որ սրբակրօն եւ չորակեր կեանք մը վարած է: Ունեցած է իրեն ընկեր՝

Սամուէլ Անեցիին, «որ զինքը աշակերտած կ'աւանդէ Գէորգ անունով վարդապետի մը, որ հաւանականաբար Մեղրիկն է» (Զարբ. Պոմմ. Դպ., էջ 672): Գէորգ Մեղրիկ, ինչպէս Վարդան կը հաւաստէ, մեռած է «ի հինգ հարիւր յիսուն եւ երեք թուին» (էջ 117) այս է՝ 1104ին իսկ ըստ Կիրակոսի 1113ին (էջ 62): Սամուէլ իր ժամանակագրութիւնը կը հասցնէ 1179ին: Արդ 1179ին դեռ կենդանի անձ մը ինչպէս կրնայ 1104 կամ 1113ին սեւ հողին յանձնուած վարդապետի մը աշակերտիլ: Խնդիրը այսպէս լուծել կը փորձեմ. Սամուէլ աշակերտած է Սարկաւագին եւ Գէորգ անունով մէկու մը (Հաղբատու Գէորգ առաջնորդին), բայց ոչ Մեղրիկի¹:

Սամուէլ իր անունն անմահացուցած է ի գրի առնելով ժամանակագրութիւն մը. «Սամուէլ քահանայի Անեցւոյ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց յաղագս գիւտի ի ժամանակաց անցելոց մինչեւ ի ներկայս»:

Արշակ Տէր Միքելեան 1893ին Վաղարշապատի մէջ հայ բնագիրը յառաջաբանով մը եւ յաւելուածներով տպագրութեան յանձնեց:

Սարկաւագի աշակերտ մըն է նաեւ Սարգիս Կունդ, որ ինչպէս կ'երեւայ անոր Բենիամիններէն մին եղած է, վասն զի Սարգիս դեռ 1197էն ետքը կ'ապրէր: Թէ ինքը Սարկաւագի քով սորված է, ասոր վկայ է ի մէջ այլոց, այն յիշատակարանը, որ գրուած է անոր գրած Յովհաննու Աւետարանին մեկնութեան կից «Կատարեցաւ հոգեւորոգ տառս մեկնութեան սուրբ

աւետարանին Յովհաննու, զոր կարգեալ եւ ուղղեալ բազում աշխատութեամբ մեծի իմաստնոյ Սարգիս կոչեցեալ, աշակերտ երիցս երանեալ սուրբ վարդապետին Սարկաւագ կոչեցեալ» (Ալեշան՝ Հայագատում, Վենետիկ, 1911, Բ. հտր., էջ 304):

Սարգիս ինքնին կ'աւանդէ թէ Արարատեան գաւառին մէջ կը գտնուի իր որորանը եւ թէ «Կունդ» կը կոչուի, սակայն թէ ինչու՝ կը լռէ: Գրած է Ղուկաս եւ Յովհաննու աւետարաններու մեկնութիւնները: Օգտուած է Եփրեմ Ասորւոյ, Կիւրեղ Աղեքսանդրացւոյ, Յովհ. Ոսկեբերանի, Գր. Աստուածաբանի, Եպիփան Կիւրացւոյ, Ստեփաննոս Սիւնեցւոյ, Գրիգոր Նաւեկացւոյ, Իգնատիոսի, Սարկաւագ վարդապետի եւ ուրիշ մի քանի անձինքներու գրու թիւններէն նիւթին համաձայն:

Ժամանակին հոգին նկատելով Կունտի մեկնութիւններս կարելի է գրչի յաջող արտագրութիւն մը համարիլ:

Երեմիա Անճրեւիկի աշակերտակիցներ եւ ընկերներ կը դնէ Սամուէլ նաեւ՝

Խաչատուր,

Գրիգոր եւ

Յովհաննէս Անեցիները (էջ 128):

Եթէ ըստ Վարդանայ Երեմիա աշակերտ է Սարկաւագայ ապա եւ ասոր:

Սարկաւագի ուրիշ մէկ աշակերտն ալ է կարծեմ Ստեփաննոս Զոզումա, որ անառակ կեանք մը վարելուն համար անկէ կը կախակայուի: Զոզումա փոխանակ զղջալու եւ ինքզինքն ուղղելու, որ մը յանկարծակի կը յարձակի վարդապետին վրայ ուղելով զանիկա փողոտել: Վտանգուածը սակայն կը յաջողի զինքը համոզելու, որ այսպիսի ամբարշտ քայլ մ'առնելու դիտաւորութենէ ետ քաջութիւնստանալով զինքը կրկին եկեղեցի մտցնել: Իրապէս ալ երկուքն ալ եկեղեցի կ'երթան եւ «աներկիւղ այր» կ'այստահարի (Կիր., էջ 65):

Այս պատմութիւնը որչափ ալ մանրամասլ մըն է ստայօդ, սակայն կը ցուցնէ թէ Սարկաւագ ինչպիսի վարմունք մ'ունէր երբ չարը կը տեսնէր եւ թէ ինչպէս յաջողակ էր դժուարին կէտերու մէջ առանց դիտակցութիւնը կորսնցնելու՝ իմաստութեամբ խնդրոյն լաւ ելք մը տալու:

Հայկական թուականին պատմութեան հետ կապուած է նաեւ Սարկաւագայ անունը: Հայկական թուականը շարժական ըլլալուն ստեպ խոռոպութիւններու, շփոթութիւններու դուռը կը

¹ Եթէ Արշակ Տէր Միքելեանի կարծիքը տպագրուելու թէ Կերսէս Լամբրոնացւոյ Մեկնութեան Սաղմոսի յիշատակարանին մէջ 1190ին յիշուած Սամուէլ անձը նոյն է Անեցւոյն հետ, այն ատեն Զարբանեկանին խօսքն ոչինչի կը հաւասարի: Հմմտ. Սամուէլի ժամանակագրութեան յառաջաբանը, էջ Ե-Զ:

բացուէր: Հաղթատացի վարդապետը մէկը կ'ըլլայ այն անձնաւորութիւններէն, որոնք ձեռնարկեցին այս յուզումներուն վերջակէտ մը գնել: Ինքը սօմարական գիտութեան հմտութիւն ունէր եւ զայն աւելի կը պարտէր իր անհատական ջանքերուն:

Կիրակոս կը պատմէ. «Սա զբաղմաց փափագերին եւ ոչ ձեռնհաս՝ զհաստատ եւ զանշարժ սօմարն կարգեաց Հայոց փոխանակ շարժականին եւ անհաստատնոյն, արար եւ զմիաբանութիւն ամենայն ազգաց տուժարին ընդ Հայոց» (էջ 64):

Գանձակեցի Պատմիչն այս խօսքերէն յայտնի է թէ Սարկաւագ երկու գործքի զլուր կը հանէ: Ա. Շարժական սօմարն անշարժականի կը վերածէ: Բ. Հայկական թուական օտար ազգերու թուականին հետ համեմատութեան կամ միաբանութեան մէջ կը դնէ: Այս նկատմամբ հետեւեալ աւանդութիւնն ալ պահուած է «Եւ ապա մտահարուստն Յովհաննէս որ Սարկաւագ կոչուր ի Հաղթատ, սա արար անշարժ սօմար, որ քննիկօն կոչի եւ եւ փոքր թվական, արար եւ միաբանութիւն ամենայն ազգաց սօմարի ընդ Հայոց (թօփածեան, Յուլիան ձեռագրաց Գատեան Խաչիկ վարդապետի, մասն Ա. վաղարշապատ 1898, էջ 97):

Սարկաւագ իր սօմարին մէջ շատ խիստ դիրք բռնած է եւ ճշտութեան կառչած: Կ'ըսէր «Ես անց տօն չեմ տօնել, որ չեմ տեսեալ զտօնին պատճառն եւ զաւուրն շնորհն» (թուղթ վարդանայ առ Հեթում): Անոր անշարժ սօմարն իր անուամբ կոչուած է «Սարկաւագաղիր»: Կ'անուանուի նաեւ «Մտրուկ», «Քննիկոն» (Քրոնիկոն), «Փոքր թուական»:

Կը փափագէի այս սօմարն հիմնովին ուսումնասիրել, սակայն կը ստիպուիմ հրաժարիլ իմ բաղձանքէս, փասն զի այդ մասին մեր քովը ձեռագիրներ կը պահսին եւ տպագրութիւնն ալ բաւականաչափ ատաղձ չէ ներկայացուցած:

Սարկաւագայ սօմարն մեր ազգին մէջ մեծ ընդունելութիւն չգտաւ, թէեւ գործածեցին զայն Մխիթար Գօշ, վարդան Արեւելցի, Կիրակոս Գանձակեցի եւ մի քանի ձեռագիրներ:

Արդիւնաշատ գործունէութեամբ մը Յովհաննէս կը խոնարհէր իր կեանքի արեւմտին: Գործած էր ան ժիրաժիր, հեղինակած էր քրտնաթոր, արդ պատրաստ էր օրհասին: Հաղթատու վանքին մէջ կը փակէ անիկա աչքերն «ի բարւոյր ծերութեան» (Զամէնէն՝ Պտմ. Հյոյ, Գ. հտր., էջ 41):

Ե՛րբ կը հանդիպի այս: Կիրակոս կը գրէ. «Եւ այսպէս բարի քաղաքավարութեամբ կեցեալ յաշխարհի փոխեցաւ ի Քրիստոս աշխատասէրն...»

Եւ եղեւ վախճան սրբոյն ի սրբոյն ի հինգհարիւր եւ թանասուն եւ ութ թուականին» (էջ 65—66): Անոր ձայնակից է Սամուէլ Անեցի. «ի ՀՀԸ թուին փոխեցաւ ի Քրիստոս մահուամբ վարդապետն մեծն, որ Սարկաւագ կոչուր ի Հաղթատ» (էջ 129): Արդ այս երկու մատենագիրներու համեմատ Յովհաննէս Հաղթատի մէջ 1129ին մեռած է: Վարդան ասոնցմէ կը խոտորի «Իսկ Սարկաւագ վարդապետն կեցեալ ի ժիր մշակութեան զաւուրս իւր հանգեաւ ի հինգհարիւր ութսուն եւ ութ թուին, ուրեմն 1139ին (էջ 121): Վարդանի Պատմութեան ուրիշ օրինակի մը մէջ կայ «ՀԿԸ» թուականին (1119ին): Մխիթար Արիւմանեցի անոր մահուան տարին կը գետնդէ 1111էն 1121ի միջեւ (Պատմութիւն ժամանակագրական, Ս. Պետրբուրգ 1867, էջ 77): Այսպէս տասէն մինչեւ քսան տարիով մէկ մեկայէն պատմագիրներս ու ժամանակագիրներս իրարմէն կը զարտուղին:

Արդի գրողներն ու քննադատներն 1129ը կը նշանակեն Սարկաւագայ փոխումը հետեւելով Սամուէլի եւ Կիրակոսի: Վերջնոյս վրայ սակայն կարելի չէ բոլորովին վստահութեամբ յենուլ: Ի՞նչու: Կը յիշատակէ թէ Դաւիթ Ալաւայ որդին մեռած է Սարկաւագէն մէկ տարի վերջ, այդ կը հաստատէ Վարդան ալ (էջ 121): Սակայն ի՞նչպէս այս իր խօսքերը ներդաշնակութեան մէջ դնել հետեւեալ նախադասութեան հետ «Յամին հինգհարիւր ութսուն եւ ութ թուիս առաջնորդ ոչ գոյր տանն Աղուանից զամս քսան եւ հինգ, ապա մանուկ մի էր յազգէ կաթուղիկոսաց Գագիկ անուն... զոր մուցին եւ ուսուցին եւ իբրեւ ի չափ հասաւ մանուկն, ապա գրեն թուղթ մաղթանաց Գրիգոր վարդապետն որդի թոքակերի եւ Դաւիթ որդի Ալաւայ... առ մեծ հայրապետն Գրիգորիս...» (էջ 101):

Ի՞նչպէս կրնար Դաւիթ թոքակերի որդւոյն հետ Գրիգորիսի թուղթ գրել երբ արդէն մեռած էր Սարկաւագէն մէկ տարի յետոյ (1130ին): Եթէ Կիրակոս Սարկաւագի մահը վարդանի համաձայն նշանակէր 1839ին եւ կամ թոքակերի հետ անոր անունը չյիշատակէր այն ատեն հակասութեան մը տեղ չէր մնար:

Սամուէլի դրած թուականն է ճիշտն ըստ իս, վասն զի անիկա ժամանակակից էր. իր քայլերուն հետեւած է Կիրակոս: Վարդանի պատմութիւնն այս նկատմամբ լաւագոյն բնագիր օրինակի մը կարօտի¹:

¹ Վարդանայ քով ՀԿԸ թուականն աւելի ընտիր է: Անիկա այլուր ալ Կիրակոսէն տաս տարիով յառաջ կը

Սարկաւագի աճիւնն անշուշտ մեծ փառաւորութեամբ կ'ամփոփուի: Կը թաղուի. «Յարեւելից կուսէ եկեղեցւոյն մեծի առ դռնն փորապոյն եկեղեցւոյն» (Կիր., էջ 650): Այս փորիկ եկեղեցին ետքէն Համազասպ եպիսկոպոսը կը քակէ եւ կը շինէ զանգակատուն մը: Վրան կը դնէ արձանագրութիւնս.

«Ի թուին ՈՂԴ. (1245) շինեցաւ զեղեցկազարդ տաճարս Աստուծոյ զարթուցանող փառաքանչաց Տեառն եօթն խորանաւ ի տէր Համազասպայ, որում ողորմեացի Քրիստոս եւ տացէ ի լուսեղէն յարկաց իւրոց ոգւոյ նորա. եւ Յօնանիսի քուեր որդւոյ իւրոյ եւ այլ աշխատողացն, զի բազում ջանիւ շինեաց զսա ի յետին ժամանակս թաթարաց» (Բժշկեան ճամբորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830, էջ 78, քալալեան, էջ 75):

Տէր Յովհաննէս Ոսկերչեան իր ճամբորդութեան ատեն կը հանդիպի նաեւ Հաղբատու մենաստանը եւ միաբանները իրեն կը ցոյցնեն Յովհաննու յաւիտենական հանգստավայրը, ուր կը գտնէ հետեւեալ արձանագրութեանը՝

«Արծանս այս սեմական է սոփեստոսի Սարկաւագին» (Կոռնիկ Հայոց աշխարհին, 1862, Գ. տարի, Ապրիլ):

Հ. Ալիշան արձանագրութեանս նկատմամբ կը խորհրդածէ. «Այնպիսի նշանաւոր անձին կու վայլէր նշանաւոր արձանագիր մ'այլ որոյ նշանական բառն է սեմական, զոր ոմանք կ'ուզեն սեմական կարգաւ, այլ կրնայ նոյն իսկ սեմա բառին ածանցն ըլլալ նշանակելով թէ այն քարն իբրեւ սեմա է, զոր կոխելով Սարկաւագ՝ պիտի մտնէ անմահութեան տաճարը: Ո՞ր գիտէ թէ արդեօք ինքն իսկ չէր պատուիրած այնպէս գրել» (Յուշ., Բ. 306):

Սեմական իբր սեմաք բառին ածանց կարելի է ընդունիլ, բայց կարելի չէ խոկալ, որ Սարկաւագ սոյն արձանագրութիւնը յօրինած եւ իր վրան հանգչեցնել պատուիրած ըլլայ, վասն զի «Սոփեստոս» բառը ասոր կը հակառակի նկատելով անոր խոնարհամտութիւնը:

Կառմէ դէպքեր, այսպէս Մեղրեկի մահը 1104ին կը դնէ, մինչ Կիրակոս 1113ին: Եթէ այս տարուան անջրպետը յառաջ մղենք այն ատեն կ'ունենանք 1129: «Կ. եւ Հ.» տառերու փոփոխութիւն ալ կրնայ անդի ունեցած ըլլալ, ինչպէս «ընկերակեմ» բառին մէջ որ ըլլալու է «ընկերակեմ»:

Բոլորովին անհիմն է Հ. Ս. Սամալեանի աս խօսքը թէ 1157ին Գրիգորիոս Պաշկաւունիին (1113—1166) ժամանակ կը ծաղկէր Յովհաննէս Սարկաւագ: (Quadro della storia letteraria di Armenia, Venezia 1829, p. 89.) Կրնայ ըլլալ որ տպագրական սխալ մ'ըլլայ թիւս:

Նոյն տեսակէտէ առնելով «սեմական» բառը «սեմական» ի վերածելն ալ բունն է: Ես պիտի համարձակէի ընթերցումը Լալայեանի հետ. «Արծանս այս սեմական է սոփեստոսի Սարկաւագին», հանգ. յն 1224ին գրուած արձանագրութեան մը, զոր Լալայեան կը կարգայ. «Արծանս այս սեմական է սոփեստոսի Տէր Ստեփանոսի կազմեալ ի Տէր Ծովհաննիսէ քուերորդւոյ իւրոյ ՈՂԴ., յաղօթս յիշեցէք վասն տեառն» (Ազգագրական Հանգէս 1901, VII, էջ 408 եւ 414.) Brossetի հրատարակութեան մէջ վերջին արձանագրութիւնս ըստ ոմանց է «Արձանս այս սամական է սոփեստոսի Տէր Ստեփաննոսի» (էջ 36, Թ. 104):

Մինչդեռ Հ. Ս. Բժշկեան (էջ 80), Երզնկեան (Հնախօսական տեղեկութիւն Հաղբատայ աշխարհուհայ վանից, Վաղարշապատ, 1888, էջ 52) եւ ուրիշներ, թուական չեն յիշեր, Գիւտ քհ. Ալայեանց (Լումայ, 1900, Ա. Գիրք, էջ 50) Սարկաւագայ վերոյիշեալ արձանագրի մէջ «Ո. թուականին կը հանդիպի. «Սարկաւագ վարդապետի տապանաքարը եռանկիւնի է, որի վրայ մամուռի տակից կարդացուած է խոշոր երկաթագրով փորուած հետեւեալ տապանագիրը. «Արծանս այս սեմական է սոփեստոսի Սարկաւագին Ո.»: Եթէ թուականս ճիշդ է այն ատեն Ալիշանի վերը յիշուած խօսքերը բոլորովին ժխտական պատասխան կ'ընդունին:

Սարկաւագի նշխարներուն քով ետքէն կը զետեղուէին Գաւթի-Քոբայրեցւոյն եւ Յովհաննէս Երզնկացւոյ աճիւնները: Առաջնոյն արձանագիրն է. «Հօր մերոյ հոգեւորի Դաւիթայ վարդապետի Բոբայրեցւոյ է տապանս, յիշեալ ի Տէր» (Ալիշեան, Մատենագրական հետազոտութիւններ, Վիեննա, 1922, Ա. հտր., էջ 48): Իսկ Յովհաննէս Երզնկացւոյ դամբանագիրը կը կանգնուի 1824ին, երբ Հաղբատ կ'այցելէ Եփրեմ Կաթուղիկոս (Brosset, Description, էջ 41, Թ. 126): Միւրեմ Գօշի աշակերտը Թորոս վարդապետն ալ Հաղբատի մէջ կը թաղուի: Այսպէս մեր նշանաւոր դէմքերէն մի քանին միեւնոյն տեղը յաւիտենական քունը կը ննջեն եւ իրենց ցուրտ շիրիմները կ'ընդունին երախտագէտ այցելուներու համբոյրն ու սէրը:

Հ. Հ. ՈՍԿԵԱՆ

